

ma konumunu muhafaza etmekte, Güney Afrika Cumhuriyeti ve Avustralya'da ise tek mezhep olmaktadır. Ancak Fransa'da Arjantin örneğinde görüldüğü gibi Sefarad kesimi geleneksel dindarlığı sürdürürken Aşkenazi kesimi büyük oranda asimilasyona uğramış durumdadır. Buna karşılık İngiltere'de ve Rusya'da Ortodoks dışı gruplar, bilhassa Reformist Yahudilik güç kazanmaktadır. Macaristan'da ise Muhafazakâr Yahudiliğe yakın bir Yahudilik (neolog) hâkim durumdadır.

BİBLİYOGRAFYA :

F. Josephus, *The Complete Works* (trc. W. Whiston), Nashville 1998, s. 416-417, 426-427; L. W. Schwarz, *Great Ages and Ideas of the Jewish People*, New York 1956; J. Parkes, *A History of the Jewish People*, Middlesex 1969; D. Rudavsky, *Modern Jewish Religious Movements: A History of Emancipation and Adjustment*, New York 1979; N. de Lange, *Judaism*, Oxford-New York 1987; a.mlf. – M. Freud-Kandel, *Modern Judaism*, Oxford 2005; *Cambridge History of Judaism II: The Hellenistic Age* (ed. W. D. Davies – L. Finkelstein), Cambridge 1989; C. S. Liebman – S. M. Cohen, *Two Worlds of Judaism: The Israeli and American Experiences*, New Haven 1990; *The Jews of the Ottoman Empire* (ed. A. Levy), Princeton 1994; L. Koehler – W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (trc. M. E. J. Richardson), Leiden 1994, I, 220, 234, 347; Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler: XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, Ankara 1997; D. Biale, *Cultures of the Jews*, New York 1999; H. Küng, *Judaism: Between Yesterday and Tomorrow*, New York 1999; *Cambridge History of Judaism III: The Early Roman Period* (ed. W. Horbury v.dğr.), Cambridge 1999; L. L. Grabbe, *Judaic Religion in the Second Temple Period: Belief and Practice from the Exile to Yavneh*, London 2000; *Contemporary Jewries: Convergence and Divergence* (ed. E. Ben-Rafael v.dğr.), Leiden 2003; D. Cohn-Sherbok, *Judaism: History, Belief and Practice*, London-New York 2003; J. Neusner, "Defining Judaism", *The Blackwell Companion to Judaism* (ed. J. Neusner – A. Avery-Peck), Oxford 2003, s. 3-8; a.mlf., *Judaism: The Basics*, London-New York 2006; K. Atkinson, *Judaism*, Philadelphia 2004; *Cambridge History of Judaism IV: The Late Roman-Rabbinic Period* (ed. S. Katz), Cambridge 2006; R. Goldenberg, *The Origins of Judaism: From Canaan to the Rise of Islam*, Cambridge 2007; Salime Leyla Gürkan, "Türkiye Yahudileri", *Yaşayan Dünya Dinleri* (ed. Şinasi Gündüz), Ankara 2007, s. 266-275; a.mlf., *Yahudilik*, İstanbul 2012; Nuh Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, İstanbul 2008; A. Mittleman, "Judaism: Covenant, Pluralism and Piety", *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion* (ed. B. S. Turner), West Sussex 2010, s. 340-363; M. L. Satlow, "Defining Judaism: Accounting for 'Religions' in the Study of Religion", *Journal of the American Academy of Religion*, LXXIV/4 (2006), s. 837-860; Sergio Dellapergola, *World Jewish Population, 2010*, Mandell L. Berman Inst., North American Jewish Databank (www.jewishdatabank.org).

SALİME LEYLA GÜRKAN

III. KUTSAL METİNLER ve DİNİ LİTERATÜR

Yahudilik kitabı bir dindir ve Hristiyanlığın aksine dinin merkezine kutsal kitabı koymakta, bu yönüyle İslâm'a benzetilebilir. Yahudi inancına göre Mûsâ peygamberlerin en büyüğüdür, ancak yahudi dininin temeli Mûsâ ve onunla ilgili telakkiler değil kutsal kitabı Tevrat'tır. Hristiyanlık'ta ise dinin temel niteliklerini Hz. İsa'ya dair özellikler meydana getirir ve İsa'nın biyografisi olan İnciller, İsa'nın hayatını ve mesajını içermesi yönünden bir değer ifade etmektedir. Yahudilik'te kutsal metinler ve dinî literatür denilince öncelikle başta Tevrat olmak üzere Ahd-i Atîk, yahudilerce Şifahî Tora (Torah) diye adlandırılan Mişna ve Talmud ile kutsal kitabın tefsiri kabul edilen midraşik literatür anlaşılmaktadır. Mistik ve apokrifal literatür de bu kapsamda ele alınabilir.

A) **Yahudi Kutsal Kitabı.** Yahudi kutsal kitabına Rabbânî literatürde "bible" kelimesinin İbrânice karşılığı olarak "ha-seferim" (kitaplar) denildiği gibi "sifre ha-kodeş" (kutsal kitaplar) ve "kitve ha-kodeş" (kutsal yazılar) adı da verilmektedir. Fakat alışılmış yaygın isim Tanah'tır (Tanakh), bu da yahudi kutsal kitabını teşkil eden üç bölümün isimleri olan Tora, Neviim ve Ketuvim'in baş harflerinden meydana gelen suni bir kelimedir (*The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, s. 121). Tanah'a Batı dillerinde Ancien Testament (Fr.), Old Testament (İng.) ve Alten Testamentum (Alm.) denilmektedir; Arapça karşılığı el-Ahdü'l-kadîm, Türkçe karşılığı Ahd-i Atîk veya Eski Ahid'dir. Ancak hristiyanlara ait olan bu adlandırma yahudilerce kullanılmamakta, yahudi kutsal kitabının tamamını içindeki en önemli bölüm olan Tevrat'tan dolayı Tevrat diye adlandırılmaktadır. Tevrat ismi geniş anlamıyla Mûsâ peygambere Sînâ'da Tanrı tarafından verildiği kabul edilen bütün yazılı ve sözlü öğretileri (Tevrat ve Talmud), Ahd-i Atîk olarak bilinen yazılı yahudi kutsal kitap literatürünün tamamını (Tanah) ve her dönemin ihtiyaçları doğrultusunda gelişerek bugüne kadar gelen yahudi hukukunu ifade eder. Geleneksel yahudi inancına göre Tanrı, Mûsâ peygambere yazılı Tevrat'a ilâveten onun yorumunu şifahî olarak bildirmiş ve Şifahî Tora adı verilen bu Tevrat nesilden nesile aktarıldıktan sonra milâdî III. yüzyılın başlarından itibaren yazıya geçirilmiştir. Tanah yahudilerin tasnifine göre toplam yirmi dört (Josephus'a göre yirmi iki), Katolikler'in tasnifine göre ise otuz dokuz kitaptan müteşekkil zengin muhtevalı bir

literatürdür, tek bir kişi tarafından belli bir dönemde yazılmayıp uzun asırlar içerisinde kaleme alındığı için dilinde ve üslûbunda farklılıklar söz konusudur.

Yahudi kutsal kitabı Tora, Neviim ve Ketuvim olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. 1. Tora (Tevrat). Beş kitaptan oluşmaktadır; bunlara İbrânice'de Bereşit (Tekvîn = Yaratılış), Şemot (Huruç = Mısır'dan Çıkış), Vayikra (Levililer), Bemidbar (Sayılar) ve Devayim (Tesniye) denilmektedir. Tevrat'ı milâttan önce III. yüzyılın ortalarında Yunanca'ya çeviren mütercimler bu bölümlere içeriklerini yansıtan isimler vermişlerdir; Kitâb-ı Mukaddes'in Türkçe tercümesinde de bu isimlerin Türkçe karşılıkları kullanılmıştır. Tevrat Ezrâ ve Nehemya dönemlerinden itibaren beş bölüme ayrılmış, bu sebeple ona Hamişah humşe Torah adı da verilmiştir. Yahudi geleneğinde Tevrat'ın Tanrı tarafından vahyedildiği ve Mûsâ tarafından yazıya geçirildiği (Tesniye, 31/9), orijinal ve otantik şekliyle günümüze kadar geldiği kabul edilmektedir. Tevrat'ın Tekvîn bölümünde yaratılıştan Yûsuf'un ölümüne kadar geçen, diğer bölümlerde ise Mûsâ'nın dünyaya gelişinden vefatına kadar cereyan eden hadiseler anlatılmaktadır. Bunun yanında Tevrat yahudi şeriatını teşkil eden kuralları da ihtiva etmektedir, dolayısıyla bir adı da şeriat kitabıdır ve özellikle bu yönüyle çok önemlidir. 2. Neviim (Peygamberler). İlk nebîler ve sonraki nebîler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bu bölüme Neviim

Galata Zülfaris Sinagogu'nda üzerinde Tora tacı ve on emir levhası tasviri bulunan 1924 tarihli "prokhet" (Ehal örtüsü)

YAHUDİLİK

adının verilmesi, içerdiği metinlerin peygamberler tarafından yazıldığı inancına veya bunlarda peygamberlerin faaliyetlerinden söz edilmesine dayanmaktadır. İlk nebîler bölümünde yer alan Yeşû, Hâkimler, Samuel (I-II) ve Krallar (I-II) tarih türünde kitaplardır ve İsrâiloğulları'nın tarihini Tevrat'ta kaldığı yerden itibaren Bâbil esaretine kadar (m.ö. 586) devam ettirmektedir. Gelenekte bu bölümün peygamberler tarafından yazıldığı söyleniyorsa da (Talmud, Babba Batra, 14^b) bilimsel araştırmalar ve metin içi tenkit hareketi bunu doğrulamamaktadır. Sonraki nebîler bölümünde on beş peygamberin hayatı ve tebliğ faaliyetleri anlatılır; İsrâiloğulları'nın tarihi kronolojik sırayla milâttan önce V. yüzyıla kadar getirilir. 3. Ketuvim (Yazılar). İlahî ve münâcâtlar (Mezmûrlar ve Mersiyeler), aşk şiirleri (Neşîdeler Neşîdesi), hikmetler (Meseller, Eyub, Vâiz) ve târihler (Rut, I ve II. Târihler, Ester, Ezrâ, Nehemya) gibi yazılardan meydana gelmektedir. Bu bölümdeki Daniel kitabı ise hem tarihî hem apokaliptik türdedir. Ketuvim içindeki bu beş kitap beş rulo (megillot) adını alır; bunlardan Neşîdeler Neşîdesi Fısıh bayramında, Rut kitabı Şavuot (haftalar) bayramında, Mersiyeler bölümü 9 Av'da (Tişa be-Av), Vâiz kitabı Sukkot (çardaklar) bayramında ve Ester kitabı Purim bayramında sinagogda okunmaktadır.

Yahudi kutsal kitabı belli bir kişi tarafından yazılmadığı ve uzun bir süre içinde oluştuğundan kutsal kitaplar listesinin tesbiti (kanonizasyon) milâdî I. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilmiş, ancak Tanah'taki kitapların hepsi tartışmasız listeye girememiş, bazılarıyla ilgili uzun ve derin tartışmalar yapılmış, bazıları da uzun süre listede yer almadığı halde kanonik kabul edilmiştir. Listeye alınmanın temel şartı söz konusu metnin ilâhî ilham mahsulü olduğuna inanmaktır. Kanonik kabul edildiğinde artık o metne herhangi bir müdahale yapılamamakta, kutsal metinler koleksiyonu bütünüyle kesinleştiğinde ise listeye başka kitap eklenememektedir. Mevcut şekliyle Tanah'ı meydana getiren kitaplar listesi karmaşık bir edebî ve tarihî süreç sonunda teşekkül etmiştir. Tanah'ın üç bölüme ayrılması da tarihî bir tekâmül neticesindedir ve bölümlerden her biri farklı bir dönemde kanonik kabul edilmiştir. Tevrat'ın kanonizasyonu ile ilgili en önemli olaylardan biri Kral Yoşiya döneminde cereyan etmiştir. Yoşiya'nın krallığının on sekizinci yılında (m.ö. 622) o zamana kadar kayıp olan Tevrat (veya Ahid) kitabı başkohen tarafından mâbedde bu-

lunmuş, kitap krala okunmuş ve otantik sayılmıştır (II. Krallar, 22, 23. bablar). Kral Yoşiya'nın gerçekleştirdiği dinî reform Tevrat'ın Tesniye bölümündeki esaslara uymaktadır. Tevrat'ın kanonizasyonu ile ilgili bir diğer metin ise Nehemya'da (8-10) yer almaktadır ve Ezrâ'nın milâttan önce 444 yıllarında Mûsâ'nın Tevrat kitabını halka okumasını konu edinmektedir. Tanah'ın kanonizasyonundaki ikinci safha Neviim'i oluşturan kitapların gruplandırılmasıyla başlamıştır ve bu külliyyata Haggay, Zekarya, Malaki kitapları da eklenmiştir. Rab-bânî geleneğe göre peygamberlerin sonuncusu Malaki'dir. Öte yandan Neviim bölümünün kanonizasyonunun Pers Devleti'nin yıkılışından (m.ö. 333) önce tamamlandığı kabul edilmektedir (*Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme*, s. 157-158). İsrâiloğulları'na ait eski literatürün bütünüyle sonraki dönemlere intikali söz konusu değildir. Bizzat Tanah'ta Rabbin Savaşı Kitabı'ndan (Sayılar, 21/14), Doğruluk Kitabı'ndan (Yeşû, 10/13; II. Samuel, 1/18), İsrâil ve Yahuda Krallarının Târihler Kitabı'ndan (I. Krallar, 14/19-29) bahsedilmektedir, ancak bu kitaplar günümüze ulaşmamıştır.

Helenistik döneme ait kaynaklarda Tanah'ın üçlü tasnifinin mevcudiyeti gösterilmekte, fakat Torah ve Neviim'in aksine üçüncü grup belli bir isim taşımamakta, bu grup "Mezmûrlar ve diğer yazılar" ya da "diğer kitaplar" gibi isimlerle anılmaktadır. Bu üçüncü bölüm Grek-Roma döneminde kesin olarak tamamlanmıştır (a.g.e., s. 158). Ketuvim bölümünde yer alan kitaplardan bazıları Neviim bölümünün bazı kitaplarıyla çağdaştır, bazıları ise çok daha sonra kaleme alınmıştır. Bu arada Meseller, Vâiz, Neşîdeler Neşîdesi ve Ester kitaplarının listeye alınmasıyla ilgili olarak bazı tartışmalar yapıldığı bilinmektedir (Megillah, 7^a; Yadayim, 3, 5). Ben Sira kitabı, rabbiler tarafından listeden çıkarılınca kadar yahudi cemaatleri arasında hemen hemen kanonik sayılıyordu. Yahudi kutsal kitabının kesin kanonizasyonu Yavnia (Yavne) Sinodu'nda (m.s. 90) gerçekleşmekle birlikte Ketuvim'le ilgili tartışmalar ancak II. yüzyılın ikinci yarısında sona ermiştir. Filistin yahudilerinin kutsal kitaplar listesi, Yunanca tercümeyi esas alan İskenderiye yahudilerinin listesinden hem kitap sayısı hem de sıra ve tertip yönünden farklıdır. İbrânî alfabesi ünsüzlerden oluştuğu için Tanah metni de ünsüzlerden oluşuyordu. Bu metne seslendirme işaretleri Ortaçağ'da masoretler tarafından konulmuştur. Ünsüzlerden meydana ge-

len metnin tarihi, metinler arasında hem büyük farklılıkların bulunduğunu hem de geçmişte değişik nüshaların mevcut olduğunu göstermektedir. Tanah metnindeki tekrarlarla (Çıkış, 20/2-14 ile Tesniye, 5/6-19'da yer alan on emir; Asurlular'ca Kudüs'ün kuşatılmasına dair II. Krallar, 18/13-20/19 ile İşaya, 36-39; İşaya'nın eskatolojik vizyonuna dair İşaya, 2/2-4 ile Mikka, 4/1-3) Samuel ve Krallar kitapları ile Târihler bölümü arasındaki paralellikler bunu göstermektedir. Eski tercümelerde de metnin eski durumu hakkında bilgiler vardır. En eski çeviri olan Yunanca çeviriyle (Septante) Süryânice (Peşitta) ve Latince (Vulgate) çeviriler, ayrıca Ârâmice çevirileri teşkil eden targumlar metnin teşekkülü ve farklılıkları hususunda bilgi vermektedir. Tanah metninin oluşumuna en fazla ışık tutan kaynaklar Öludeniz (Kumran) yazmalarıdır. Bir diğer kaynak ise ikinci mâbed döneminde (Philon, Josephus, Ahd-i Cedîd gibi metinler) Tanah'tan yapılan nakillerle Rabbinik literatürdeki alıntılardır. Rabbinik literatürde de metnin intikali sürecine dair bilgiler yer almaktadır. Öte yandan istinsah safhasında yazıcıların düzeltmeleri de söz konusudur. Bir rivayete göre Tevrat'ın tapınakta muhafaza edilen rulo halinde bir nüshası bulunuyor ve düzeltmeler için ona müracaat ediliyordu. Milâdî I. asrın sonunda bu nüsha yegâne geçerli nüsha kabul edilmiş, diğerleri atılmış veya unutulmuştur. İbrânice metinle ilgili günümüze ulaşan en eski yazmalar IX. yüzyıla aittir ve bunlar masoretik geleneği yansıtmaktadır. Tanah'ın metni bu yüzyılda derin eleştirel çalışmalar sonunda kesin biçimde ortaya konmuştur. Başlangıçta İbrânice metinler kelimeleri birbirinden ayırmaksızın (harflerin birbirini takip etmesi şeklinde) yazılıyor, bu da karışıklıklara sebep oluyordu. VI-X. asırlar arasında masoretler metni düzenleyip kelimelere, cümlelere ve bablara bölmüş, seslendirme işaretlerini koymuş, kelimelerin yazılışıyla okunuşu arasındaki farklılıkları ve düzgün yazı kurallarını belirlemiştir.

Kutsal Kitap Tefsirleri. Yahudiler, tarihlerinin ilk bin yılında kutsal metinleri bir araya getirme endişesi taşımış, kutsal kitaplar listesi teşekkül edip kesinlik kazandıktan sonra da bunları tefsir etmeye ve yorumlamaya koyulmuştur. Çünkü zaman içerisinde şartlar değişiyor ve yeni meseleler ortaya çıkıyordu. Öte yandan kutsal metinler farklı rivayetleri ihtiva ediyor, birbiriyle çelişen ifade ve kuralların uzlaştırılması gerekiyordu. Bu sebeple yahudi toplumunun kutsal kitabına kavuşmasından

sonra Ezrâ'dan itibaren (m.ö. V. yüzyıl) yaklaşık 1000 yıllık bir süre, kutsal kitabın hem ahkâma dair bölümlerinin hem de tarihî ve ahlâkî kısımlarının sistematik incelenmesine ve tefsirine tahsis edilmiştir (*The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, s. 125; *Dictionnaire encyclopédique du Judaïsme*, s. 166). Kitâb-ı Mukaddes metni hemen hemen bütün yahudi literatürünün ve bütün yorumların üretilmesinde ana kaynaktır (a.g.e., a.y.). Filozof Filon'un alegorik yorumları, tarihçi Josephus'un Tanah'ın tarih ve kıssalarla ilgili kısımlarının açıklaması mahiyetindeki *Antiquités juives*'i kutsal kitap metninin kaynak oluşuna örnek gösterilebilir. Ortaçağ'da İslâm ve Hristiyanlık'la mücadele çerçevesinde telif edilen en önemli felsefî eserlerde Kitâb-ı Mukaddes'ten ilham alınmıştır. Tanah, Kabala ve Hasidilik şeklinde ortaya çıkan yahudi mistisizmini de besleyen en önemli kaynaktır.

B) Rabbânî Literatür. Yahudi kutsal kitabı Tanah'tan sonra en kutsal yahudi metni Mişna ve onun yorumundan oluşan Talmud'dur. Dar anlamıyla Rabbânî literatür, Şim'on ha-Tsaddik'ten (m.ö. IV-III. yüzyıllar) Bâbil Talmudu'nun tamamlanmasına kadar (milâdî 499) geçen dönemde, Şifahî Tora'nın vârisi olup onu elinde bulunduran yahudi fukahasına ait olduğu ileri sürülen söz, davranış, tartışma ve kararların toplandığı yazılar bütünüdür (DBS, IX, 1019). Geniş anlamıyla bu tabir, Tevrat ile Ahd-i Atîk'in diğer bölümleri üzerine yazılan tefsir mahiyetindeki Midraş metinlerini de kapsamaktadır. 1. Mişna ve Tosefta. Rabbânî gelenekteki inanışa göre Tanrı, Sinâ dağında Mûsâ'ya yazılı Tevrat'ın (Torah şe-bihtav) yanı sıra onun açıklaması niteliğindeki sözlü Tevrat'ı da (Torah şe-beal pe) vermiş, Mûsâ'nın yazıya aktarmayıp şifahen Yeşû'a, ondan İsrâîloğulları'nın ileri gelenlerine, onlardan peygamberlere, peygamberlerden büyük meclis üyelerine, onlardan da yazıcılara (soferim) ve nihayet ilk dönem yahudi din âlimlerine (tannaim) intikal eden (Pirke Aboth, 1/1) Şifahî Tora III-VII. yüzyıllar arasında bu âlimler tarafından Mişna, Tosefta ve ikinci nesil âlimleri tarafından Talmud metinlerini oluşturacak şekilde derlenmiştir. Şifahî Tora da vahiy mahsulüdür ve yazılı metnin anlaşılması için zorunludur. Şifahî Tora'nın yazıya geçirilmiş şekli olan Mişna yahudi kutsal kitabından sonra en önemli dinî kaynaktır ve Talmud'un temelini teşkil etmektedir. Milâttan önce 20 – milâttan sonra 200 yılları arasında Şifahî Tora ile meşgul olan bilginlerden

Yahuda ha-Nasi Şifahî Tora ile ilgili rivayetleri derleyerek Mişna'yı oluşturmuştur. İkinci nesil din âlimleri (amoraim) yazıya geçirilen bu sözlü geleneğin yorumunu yapmış, bu yorumlar daha sonra Mişna'yı da ihtiva edecek şekilde derlenerek Talmud'u meydana getirmiştir. Barayta, Mişna'da yer almayan Şifahî Tora rivayetlerine verilen addır. Mişna'yı derleyen Yahuda ha-Nasi, çeşitli ekollerin çok sayıdaki rivayetleri arasında bir seçim yaparak bir kısmını dışarıda bırakmıştır; bunlara Ârâmîce'de "barayta" (dışarıda kalan, çoğulu "baraytot") denilmekte ve birçoğu Talmud'da zikredilmektedir. Tosefta, âlimlere dayanmakla birlikte Mişna'ya girmemiş Şifahî Tora rivayetlerinin toplandığı eseri ifade etmekte ve "ilâve" anlamına gelmektedir. Diğerleri arasında bir bütün halinde günümüze ulaşan yegâne nüsha olan bu derleme açıklayıp tamamladığı Mişna ile sıkı bir benzerlik içindedir. Tosefta, Mişna'da belirtilen farklı yorumlara yer vermekle birlikte bazan da Mişna'ya aykırı düşmektedir. Tosefta'nın Mişna'nın derlenmesinden bir veya iki asır sonra Rabbi Hiyya bar Abba ve talebesi Rabbi Oşaya tarafından derlendiği kabul edilmektedir. Mişna ile aynı düzende olan Tosefta, hacim bakımından Mişna'nın altı katıdır ve ondan daha düşük bir otoriteye sahiptir. Talmud'da birinci kaynak olarak Mişna kabul edilmekte ve herhangi bir barayta Mişna'ya aykırı düştüğünde Mişna'nın nakli doğru sayılmakta, eğer Mişna'da bir boşluk varsa o takdirde barayta geçerli sayılmaktadır (*The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, s. 700; *Dictionnaire encyclopédique du Judaïsme*, s. 1140).

2. Talmud. Mişna üzerine Filistin ve Babilonya akademilerinde yapılan geleneksel yorumlara Gemara, Mişna ile Gemara'nın birleşiminden oluşan literatüre ise Talmud adı verilir; Gemara ve Talmud isimleri genellikle birbirinin yerine geçecek biçimde kullanılır. Talmud'la ilgili Mişna hükümünün ardından bu hüküm üzerine amoraimler tarafından ortaya konan tartışma ve açıklamalar yer alır. Gemara, Mişna'nın yanı sıra Mişna dışında kalan ve Mişna apokrifası denilen hukukî metinleri ve amoraimler tarafından bu metinlere yapılan yorumları da içerir. Mişna üzerine Filistin akademilerinde yapılan yorumlara Kudüs Talmudu, Babilonya akademilerinde yapılan yorumlara da Bâbil Talmudu denilir (bk. TALMUD).

3. Midraş. Kutsal metinlerin anlaşılabilirliği için birtakım kuralların bilinmesi ve metnin ehil kişilerce yorumlanması gere-

kir. Bu sebeple geleneksel öğretinin üstatları olan hahamîm tefsir alanında geçerli olacak yorum kurallarını hazırlamak üzere ekoller kurmuştur. Tannaim dönemi üstatları, kutsal kitabın izahını yaparken bu konuda uyulması gereken kuralları da tesbit etmişlerdir. Bu bağlamda Hillel (ö. m.s. 10) yedi kural belirlemiş, İşmael b. Eliş bunları on üçe ve Rabbi Eliezer ben Yosse ha-Galili otuz ikiye çıkarmıştır. Rabbi Akiva bu çalışmaları daha da ilerletmiş ve bazı ilâve kuralları koymuştur. Sonunda Rabbi Akiva ve Rabbi İşmael ekolü olarak iki büyük midraşik yorum ekolü meydana gelmiş, bu ekoller büyük önemi olan midraş mecmualarını düzenlemiştir (a.g.e., s. 166-167). Kitâb-ı Mukaddes'in tefsirinde dört yorum tarzı vardır ve bunlara PaRDeS denilmektedir. Bu da "peşat" (basit ve lafzî yorum), "remez" (felsefî-mecazî yorum), "deraş" (derinlemesine inceleme) ve "sod" (mistik-bâtınî yorum) kelimelerinin kısaltmasıdır (a.g.e., s. 847). Talmud ve midraş âlimlerinin kutsal kitap yorumları midraşik tarzıdır, ancak onlar da metnin lafzî mânasını gözden uzak tutmamıştır. Raşi kendi Tevrat tefsirinde bu metodu uyguladığını belirtmiştir. Kitâb-ı Mukaddes yorumcularından Abraham İbn Ezra, Samuel b. Meir ve David Kimhi peşat metodunu tercih etmiştir. Remez metodunda metnin mecazi anlamı ve harflerin nümerik değerlerinden yahut kelimelerin kısaltmalarından hareketle gerçekleştirilen, bir yorumlama yöntemi uygulanmıştır. Sod ise mistik ve kabalistik yorumu ifade eder. Midraş dört temel yorum metodundan biridir. Bu hem hermenötik açıdan hem de karşılaştırmalı olarak yapılan bir yorum tarzıdır. Midraşın amacı kutsal yazıların mânasını açıklamak, metinden yeni kural ve esaslar çıkarmak, metne müracaatla gerçek dinî ve ahlâkî doktrinleri tesis etmektir (DB, IV/2, s. 1077; IDB, III, 376). Rabbânî gelenek midraşı Tevrat'ın normatif yorumunun en eski şekli kabul etmekte, mânevî değerler hiyerarşisinde Mişna ve Talmud'dan daha üstün saymaktadır (Hruby, IX, 125). Rabbânî gelenekte midraş çalışmaları Ezrâ dönemiyle başlatılır. Muhtemelen bu dönemden itibaren belli bir süre midraş Şifahî Tora'nın yegâne şeklini teşkil ediyordu. Bu metot Ezrâ'dan sonra soferim tarafından devam ettirilmiş, bunların faaliyeti milâttan önce 270'lerde sona ermiştir. Onları takiben Zugotlar devreye girmiştir ki sonucuları ve yükümleri milâttan önce I. yüzyılda yaşamış olan Şammai ile Hillel'dir ve her biri tan-

YAHUDİLİK

naimin önemli bir okulunu kurmuştur (*Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme*, s. 1231-1232).

Zugotlar'la birlikte yazılı metne dayanmadan Şifahî Tora'nın öğrenilmesine yardımcı olan, midraşa rakip yeni bir metot ortaya çıkmıştır. Bu metotta üstat kutsal kitabın düzenine sıkı sıkıya bağlı kalmadan istediği konuyu seçebiliyor ve o konudaki bilgileri naklediyordu. Bu yeni öğretme metoduna "tekrar" anlamına gelen "mişna", metodun uygulayıcılarına da İbrânîce'de "tekrarlamak" anlamındaki "şana"nın varyantı olan, Ârâmîce "tena"dan gelen "tanna" (tannaim) adı verilmiştir (*IDB*, IV, 512). Mişna metodu midraş metodunu ortadan kaldırmamış ve her iki metot uygulamada varlığını sürdürmüştür; hatta midraşın altın çağının tannaim dönemi olduğu (m.s. I ve II. asırlar) ifade edilmiştir. Zaman içinde midraş kelimesinin anlamı genişleyerek bir yorum metodu şifahî geleneğin özel bir şeklini ve bu geleneğin toplandığı belgeleri ifade eder hale gelmiştir (Hruby, IX, 126). Midraş literatürü "halahik" (halahah) ve "agadik" (aggadah) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Midraş halahik bilhassa tannaim ve ilk amoraimin görüşlerini içeren oldukça eski midraşlardır. Bu sebeple onlara "tannaitik midraşım" denilmektedir. Bunlar Şifahî Tora'nın Mişna'nın tedvininden önceki durumunu yansıtmaktadır. Midraş halahah yahudi akademilerinde, yazılı metinlerdeki dinî kuralları en ince ayrıntılarına kadar açıklamak amacıyla yapılan çalışmaları kapsayan metinlerdir. Bu midraşlar halaha ile ilgili olmakla birlikte agadik unsurlar da içerir. Midraşlardan üçü diğerlerine nisbetle daha çok tanınmaktadır, bunlar mekhilta, Sifra ve Sifre'dir. Rabbi İşmael (Yişmael) ben Elişâ ekolünce oluşturulan mekhilta Çıkış kitabının 12/1-23/19 bölümlerinin I. asrın sonuna doğru kaleme alınan tefsiridir. "Ölçü, metot" anlamındaki mekhilta terimi ilk defa Geonim literatüründe ortaya çıkmıştır. Halahik midraşlar arasında yer almasına rağmen yarısından fazlası agadik karakterdedir ve eserde adı geçen bilginlerin çoğu Rabbi İşmael'in talebeleridir. Diğer taraftan Rabbi Şim'on Bar Yohai'ya nisbet edilen *Mekhilta* adlı eser Tevrat'ın Çıkış kitabı üzerine yapılan bir tefsirdir ve Rabbi Akiva ekolüne aittir.

Sifra (Sifra Bemidbar) Levililer kitabına yazılmış midraştır, Torat Kohanim adıyla da bilinir. Babilonyalı Geonim buna Sifra (Ârâmîce "kitap") adını vermiştir. Yazarı belli değildir, ancak eserde Rabbi Akiva

ekolünün metodu uygulanmıştır. Eser her biri müstakil bir konuya ayrılan çeşitli bölümlerden meydana gelmektedir. Levililer kitabı gibi Sifra da dinî kuralların tefsirini içermektedir ve içinde çok az agadik kısım vardır. Bu tür midraşların en eskisi olup III. asrın ikinci yarısına ait olduğu tahmin edilmektedir (*The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, s. 452, 643). Sifre, Sayılar ve Tesniye kitaplarının tannaim dönemine ait tefsiridir. Yine Rabbi Akiva ekolüne nisbet edilen Sifre Devarim'in bazı pasajları Rabbi İşmael ekolüne bağlıdır; hem halahik hem de agadik bölümlerin yer aldığı eser Simeon bar Yohai'ye izâfe edilmektedir (*Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme*, s. 1054). Gerek kullanılan kaynaklar gerekse takip edilen metot açısından eser Rabbi İşmael'in *Mekhilta*'sına benzemektedir. Midraşım agadik ise Kitâb-ı Mukaddes'teki tarihî olay ve kıssalarla ahlâkî metinleri açıklayan eserlerdir. Tevrat ve beş "megillot"a dair en önemli midraş koleksiyonu Midraş Rabbah'tır. Bu adı, Tekvîn kitabının ilk cümlesinin Rabbah denilen Rabbi Hoşayah tarafından tefsir edilmesinden dolayı almıştır. Bu isim altında toplanan midraşlar homojen değildir ve farklı dönemlerde kaleme alınmıştır. Rabbah midraşlarının en eskisi V. yüzyıla tarihlenen Genese Rabbah (Bereşit Rabba) olup Tekvîn kitabının tamamının agadik tefsiridir (*The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, s. 464; Hruby, IX, 127). Tevrat'ın diğer kitapları ile Neşîdeler Neşîdesi, Mersiyeler, Vâiz, Rut ve Ester'le ilgili daha sonraki dönemlere ait midraşlar da vardır. Midraş agadanın bir tür prototipi Tevrat tefsiri olan Midraş Tanhuma'dır ve Talmud döneminin sona ermesinden önceye aittir. Agadik midraşlar arasında Pesikta de-Rab Kahana ile Pesikta Rabbati'yi de saymak mümkündür. Samuel, Yünus, Mezmûrlar ve Meseller kitaplarıyla ilgili midraşlar olduğu gibi Yalkut Şim'onî, Yalkut Makhiri, Midraş ha-Gadol gibi midraş koleksiyonları da vardır (Hruby, IX, 127-128). Midraş türü eserlerin tamamı İbrânîce'dir ve genellikle milâttan önce I - milâttan sonra XIV. asırlar arasında meydana geldiği kabul edilmektedir; kaleme alındığı döneme göre de üç gruba ayrılmaktadır. Eski midraşlar amoraim döneminde telif edilmiş ve sadece yedisi günümüze ulaşmıştır. Agadik midraş türünün altın çağını temsil eden bu midraşlar Genese Rabba, Levitique Rabba, Lamentations Rabba, Esther Rabba I, Pesikta de-Rav Kahana, Cantique des Cantiques Rabba ve Ruth Rabba'dan oluşmaktadır.

Ecclesiaste Rabba, Midraş Samuel, Midraş Proverbes, Midraş Tehillim I, Exode Rabba I orta dönem midraşlarıdır ve VII-X. yüzyıllar arasında telif edilmiştir. Abba Guryon, Esther Rabba II, Midraş Tehillim II midraşları gibi geç dönem midraşları ise XI ve XII. asırlara aittir. Farklı tarzda ve farklı metotta yazılmış midraşlar da vardır; bunların içinde en yaygın olanı Kitâb-ı Mukaddes metnini baştan sona cümle cümle açıklayan midraştır.

VII. yüzyıldan itibaren İslâm'ın yayılmasıyla birlikte Arapça da yaygınlaşmış, Batı Asya ve Kuzey Afrika'da konuşulur olmuş, ayrıca bilim ve edebiyat dili haline gelmiştir. Bunun etkisiyle kutsal kitap tefsiri hareketi yeni boyutlar kazanmıştır. Saadia Gaon'un (Saîd b. Yûsuf el-Feyyûmî, ö. 942) *Kitâbü'l-Emânât ve'l-İ'tikâd* adlı eseri bu gelişmenin önemli bir ürünüdür. Ayrıca onun Arapça Tanah çevirisi Ârâmîce tercümesi olan targumla yarışır hale gelmiştir. Feyyûmî'nin dil bilimine ve felsefeye dayalı bir metot benimsemesi kutsal kitap tefsirine yeni bir yön vermiştir. Yehudah ben David Hayyun da dil konusuna önem vererek Tanah'ın bazı kitaplarını tefsir etmiştir. Abraham İbn Azra, Kitâb-ı Mukaddes'in birçok kitabının açıklamasını yapmış, tefsirinde hayalî midraşik yorumları reddederek önemli bilgiler vermiştir. Ancak Ortaçağ'ın en büyük Tevrat ve Talmud müfessiri Raşi'dir (ö. 1105). Raşi, Târihler kitabı dışında bütün Tanah'ı, bazı bölümleri dışında Talmud'u yorumlamıştır, ayrıca 350 fetvası (responsa) vardır. Onun Tevrat tefsiri İbrânîce basılan ilk kitaptır (1475). Raşi'nin kutsal kitap tefsirindeki amacı metnin basit anlamını (peşat) vermektir. Kelimelerin literal anlamları konusunda Onkelos'un targumuna dayanan Raşi peşat metodu yanında deraş metodunu da kullanıyordu. İbn Meymûn (Maimonides, ö. 1204) her ne kadar sıralı bir tefsir yazmamışsa da Tevrat'ın pek çok bölümünü rasyonel biçimde tefsir etmiştir. David Kimhi (ö. 1235) Neviim ve özellikle Mezmûrlar tefsiriyle tanınmıştır. Nahmanides'in (ö. 1270) Tevrat tefsirinde felsefî, agadik, mistik unsurlar vardır; onun tefsiri kutsal kitapların mistik yorumu konusunda öncüdür.

4. Targumlar. Yahudi kutsal kitabının eski Ârâmîce tercümelerine verilen addır. Targumlar sadece tercüme değil aynı zamanda kutsal kitabın tefsiri mahiyetindedir ve Filistin ile Babilonya olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Babilonya targumları İbrânîce orijinallerine daha yakınken Filistin targumları kutsal kitabın ori-

jinalinde bulunmayan bazı açıklayıcı bilgi ve tefsirler de içermektedir. İbrânice kutsal kitabın bazı pasajları Ârâmice yazılmış olan Daniel, Ezrâ ve Nehemya kitapları hariç tamamına dair targumlar vardır. Tevrat'ın Onkelos targumu, Filistin targumları, Pseudo-Jonathan targumu, Neofiti kodeksi targumu gibi çeşitli targumları mevcuttur. Bunların içerisinde Bâbil Talmudu'nda da önem verilen ve yüzlerce yazma nüshası bulunan eser Onkelos targumudur. Targum Şeni ise Ester kitabının Ârâmice midraşik açıklamalı tercümesidir (*Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme*, s. 1105-1106).

5. Ölüdeniz Yazmaları. 1947-1956 yılları arasında Ölüdeniz'in batısındaki Hirbetükumrân, Vâdilmurabbaât, Hirbetülmird ve Massada'da ele geçirilen yazmalar ve fragmanlar koleksiyonudur. Bu yazmalar ikinci mâbed döneminin sonundaki Yahudiliğin incelenmesine önemli katkı sağlamaktadır. Ölüdeniz yazmaları arasında özellikle Essenîler'e dair çok sayıda dokümanla Kitâb-ı Mukaddes'i teşkil eden kitaplara ait nüshalar ve bazı bölümlerin fragmanları bulunmuştur.

C) Apokrifal Literatür. İsimlerinden veya konularından dolayı ilâhî bir kaynağa dayandırılan yahut önceleri bazılarınca kutsal sayılan, ancak dinî otoritelerce ilham mahsulü kabul edilmeyen, bu sebeple de kutsal kitaplar listesi dışında kalarak dinî alanda otorite sayılmayan kitaplara apokrif denilmektedir. Yahudiler ve Protestanlar, İbrânice kutsal kitapta yer almayıp Yetmişler çevirisinde ve Jerome'un Latince çevirisi olan Vulgate'da bulunan kitap veya bölümlere apokrif, Katolikler ise "deutérocannonique" (ikinci olarak kutsal kitaplar listesine giren) demektedir. Bunların sayısı I. Ezrâ, II. Ezrâ, Tobit, Judith, Ester kitabına yapılan ilâveler, Süleyman'ın Hikmeti, Ben Sira, I. Baruch, Yeremya'nın Mektubu, Azarya'nın Duası ve Üç Genç Adamın Şarkısı, Suzanna, Bel ve Dragon, Manasseh'in Duası, I. ve II. Makkabiler olmak üzere on beştir. Katolik kilisesi bu kitaplardan Manasseh'in Duası ile I. ve II. Ezrâ dışındakileri deutérocannonique olarak kanonik saymıştır (*The Oxford Dictionary of*

the Jewish Religion, s. 55). "Pseudépigraphé" (sahte yazarlı) kitaplar ise nisbet edildikleri kişiler tarafından yazılmayan, dinî alanda otorite sağlaması için bu yola başvuru eserlerdir. Bunların sayısı bazılarına göre on yedi, bazılarına göre ise yirmiden fazladır: Enoh'un kitabı, Jübileler kitabı, on iki patriyarkın vasiyeti, Süleyman'ın Mezmûrları, Mûsâ'nın Urûcu, İşıya'nın Urûcu, Ezrâ'nın III. ve IV. kitabı, III. ve IV. Makkabiler, Enoh'un Slavca kitabı, Manasseh'in Duası, Yûsuf ve Asenath, Âdem ile Havvâ'nın Hayatı, İbrâhim'in Apokalipsi, İbrâhim'in Vasiyeti, Eyub'un Vasiyeti ve Yahudi Sibylle gibi. İkinci mâbed dönemine ve sonrasına ait bu tür eserlerin ikinci mâbed dönemi Yahudiliği ile Rabbânî Yahudiliğin metinlerini anlamada önemli katkıları vardır (*DBS*, I, 354-358; *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, s. 56).

D) Mistik Literatür. Yahudi düşüncesinde genellikle ezoterik ve mistik öğreti kabala ile birleştirilir, dolayısıyla kabala denilince ikinci mâbed döneminden itibaren devam eden ve yahudi tarihinin temel dinamikleri olan ezoterik akımlar anlaşılır. Bununla birlikte kabala, klasik mistisizmde bulunmayan özel bir fenomeni ifade etmekte, hem ezoterizme hem teozofiye dayanmaktadır. Yahudi mistisizminin en eski kaynakları Talmud ve Geonim dönemine kadar (III-IV. asırlar) gitmekte, bunlar Heikhalot ve Merkavah literatürü olarak adlandırılmaktadır. Heikhalot literatürünün ilk örneği Heikhalot Zutratı'dır. Daha sonra Heikhalot Rabbati, Maaseh Merkavah, Sefer Heikhalot ve Şiur Komah gelmektedir. XII. yüzyıldan sonra yeni mistik ekoller ve Sefer ha-bahir, Sefer ha-Hayim ve Sefer ha-navon gibi eserler zuhur etmiştir. Kabalanın en temel kaynağı olan Zohar ise XIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır (*Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme*, s. 786-793).

E) Apokaliptik Literatür. Dünyanın sonu ve hüküm günü ile ruhların ölümden sonraki durumları hakkında bilgi veren eserlerdir. İlk apokaliptik eserler milâttan önce III. asra aittir. İsrâil ve Mısır yahudileri ikinci mâbed döneminde ve ikinci mâbe-

din yıkılışı sebebiyle bazı apokaliptik eserler kaleme almışlardır. Tanah'taki Daniel kitabı ile apokrif sayılan IV. Ezrâ, II. ve III. Baruch, II. Enoch apokaliptik literatüre örnek teşkil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

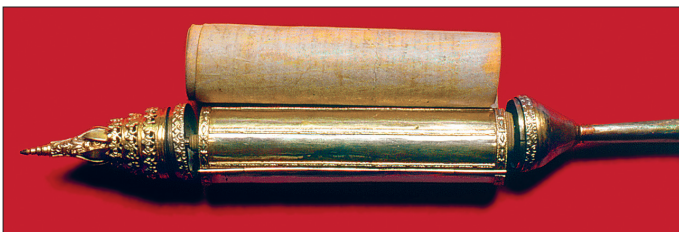
H. Lesetre, "Midrasch", *DB*, IV/2, s. 1077-1080; J. B. Frey, "Apocryphe de l'Ancient Testament", *DBS*, I, 354-460; Ch. Touati, "Rabbinique (Litterature)", *a.e.*, IX, 1019-1045; M. Himmelfarb, "Apocrypha and Pseudepigrapha", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion* (ed. R. J. Z. Werblowsky - G. Wigoder), New York 1997, s. 55-56; B. J. Schwartz, "Bible", *a.e.*, s. 121-125; L. Moscovitz, "Mekhila de-Rabbi Shim'on Bar Yohai", *a.e.*, s. 452; *a.mlf.*, "Mekhila de-Rabbi Yishmael", *a.e.*, s. 452; *a.mlf.*, "Sifra", *a.e.*, s. 643; P. Mandel, "Midrash Rabbah", *a.e.*, s. 464; M. A. Signer, "Pardes", *a.e.*, s. 519; *a.mlf.*, "Peshat", *a.e.*, s. 526; A. Walfish, "Tosefta", *a.e.*, s. 699-700; I. Epstein, "Midrash", *IDB*, III, 376-377; *a.mlf.*, "Talmud", *a.e.*, IV, 511-515; K. Hruby, "Midrash", *Catholicisme*, IX, 124-130; *Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme*, Paris 1993, s. 157-158, 166, 167, 786-793, 847, 1054, 1105-1106, 1140, 1231-1232.

ÖMER FARUK HARMAN

IV. İNANÇ ESASLARI

A) İnanç Esaslarının Teşekkülü. Yahudi kutsal metinlerinde iman esasları açık biçimde belirlenmiş değildir ve bu metinlerde kalıplaşmış bir inanç sistemi formülü (credo-âmentü) yoktur. Geleneksel kabule göre her yahudi doğuştan Tanrı ile İsrâil arasında mevcut ahid kapsamında bulunduğundan cemaate mensubiyeti ayrıca bir iman ikrarını gerektirmez (*EJd.*, II, 654). Bundan dolayı kişinin Yahudiliğini ifade edecek herhangi bir formülasyona, bir âmentüye en azından kutsal metinlerin yazılış dönemlerinde gerek duyulmamıştır. Esasen Yahudilik otorite oluşturma noktasında inançtan ziyade pratiği öne çıkaran bir dindir; ne Hristiyanlık'taki gibi kutsal otoriteye dayalı dogmaya ne de İslâm'daki gibi her devir için bağlayıcı bir âmentüye sahiptir (Gürkan, s. 61). Bununla birlikte Tevrat'taki bazı ifadeler ve özellikle on emir pek çok kişi tarafından bir bakıma iman esaslarının özeti kabul edilmiştir. Zira on emirin ilk yarısı insanın Tanrı ile, ikinci yarısı insanların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemektedir. Ancak hem on emir hem Tevrat'taki 248'i emir, 365'i yasaklardan oluşan 613 kural bir yahudinin hayatını düzenleyen esasları ortaya koymaktadır; her ne kadar bunlar kabalistlerce iman esasları sayılmaktaysa da aslında söz konusu emir ve yasaklar birer iman esası olmaktan çok pratik hayata yönelik düzenlemelerdir (bk. ON EMİR).

XIX. yüzyılın başlarına ait bir Ester kitabı mahfazası (İstanbul Hahambaşlığı)